

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท
A Critical Study of the Concept of Bhava
in Theravada Buddhism

ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ^๑
Thanasith Chatsuwon

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท” นี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทเพื่อเสนอแนวทางการปรับใช้แนวคิดเรื่องภพในการแก้ปัญหาในระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในยุคปัจจุบัน โดยมีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับการอธิบายไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรอง แล้วเสนอผลสรุปของการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า ในพระไตรปิฎก มีการจำแนกภพออกเป็น ๓ ประเภท คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ ส่วนในคัมภีร์คัมภีร์ชั้นรอง ได้อธิบายเพิ่มเติมอีก ๒ ประเภท คือ กรรมภพ สภาวะชีวิตทางจิตที่ปรากฏขึ้นเมื่อจิตเข้าสู่กระบวนการของการทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง และอุปตติภพ สภาวะชีวิตทางกายภาพที่อุบัติขึ้นในภพภูมิต่างๆ ตามสภาวะจิตที่เหมาะสมกับกรรมที่ทำให้รวมถึงสภาวะแวดล้อมในเชิงรูปธรรมของชีวิตที่อุบัติขึ้นนั้น ผลการวิเคราะห์พบว่า แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาตั้งอยู่บนฐานคำสอนเรื่องอนัตตา และปฏิจจสมุปบาทซึ่งให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจภพในชีวิตปัจจุบันนี้ซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ในการแก้ปัญหาคความทุกข์ของระดับปัจเจกและระดับสังคมได้

คำสำคัญ: ภพ, กรรม, อนัตตา, ปฏิจจสมุปบาท

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Abstract

This research aims to study the concept of Bhava in the Pali Tipitaka and other scriptures and the concept of Bhava in Theravada Buddhism and then to analyze the concept of Bhava in order to be applied in the individual life and the modern societies.

The research showed that the 3 states of the beings were mentioned in Tipitaka:- 1) kāma-bhava; the sense-Sphere, 2) rūpa-bhava; the form-sphere and 3) arūpa-bhava; the formless-sphere. These states of beings are also divided into 2 states mentioned in the commentaries :- 1) kamma-bhava; the action process of becoming, 2) uppatti-bhava; the place process of becoming which all are thoroughly divided into 31 states. From analysis of these states of beings, it was found that the concept of bhava in Buddhism is based on the teaching of Anattā and Paticcasamuppāda, the understanding of the concept of bhava focused on the importance of the present life can be applied in the quality of the individual life and the present societies..

Keywords: Bhava, kamma, Anattā, Paticcasamuppāda.

๑. บทนำ

แนวคิดเรื่องภพ^๒ ที่จำแนกตามทฤษฎีจักรวาลวิทยาปรากฏอย่างเด่นชัดในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่นๆ ที่ได้รับการรจนาขึ้นในยุคหลัง ในพระสูตรบางแห่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบคำถามเกี่ยวกับจักรวาลในเชิงอภิปรายซึ่งได้กลายเป็นหลักฐานแสดงจักรวาลวิทยาที่มีการนำมาอ้างอิงเสมอในงานวิชาการเกี่ยวกับพุทธจักรวาลวิทยา ข้อความพุทธพจน์นั้นแสดงความมีอยู่ของโลกธาตุจำนวนนับไม่ถ้วน แต่ละโลกธาตุประกอบไปด้วยดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เขาสิเนรุ ทวีปทั้ง ๔ กามาจรสวรรค์

^๒ คำว่า “ภพ” ในพระพุทธศาสนาที่ใช้ในงานวิจัยนี้มีความหมาย ๒ อย่างคือ ๑. ภูมิ/สถานที่เกิดของสัตว์ในสังสารวัฏ จำแนกออกเป็น ๓ ภพ คือ ๑) กามภพ ภูมิ/สถานที่เกิดของสัตว์ที่ยังข้องอยู่ในกาม เช่น สวรรค์ มนุษย์ สัตว์เดรัจฉาน ๒) รูปภพ ภูมิ/สถานที่เกิดของผู้ที่ได้สำเร็จรูปฌาน และ ๓) อรูปภพ ภูมิ/สถานที่เกิดของผู้ที่สำเร็จรูปฌาน ภพในความหมายนี้แยกไม่ออกจากคำว่า “ชาติ” เห็นได้จากการใช้ร่วมกัน เช่น ภพก่อน ชาติก่อน แต่หากจะแยกให้ชัด ภพก็คือภูมิ/สถานที่เกิด ส่วนชาติคือการเกิดในภูมิ/สถานที่นั้น ๒. ภาวะจิตที่ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทานทำให้วนเวียนอยู่ในภาวะทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ หลักฐานในคัมภีร์ชั้นรองระบุว่า ภพที่เวียนว่ายตายเกิดของสัตว์มีทั้งหมด ๓๑ ภพ คือ ๑) ฝ่ายสุคติ ๒๗ คือ มนุษย์ เทวดา ๖ ชั้น รูปพรหม ๑๖ ชั้น และอรูปพรหม ๔ ชั้น ๒) ฝ่ายทุคติมี ๔ ภพคือ นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน.

๖ ชั้นและพรหมโลก^๓ แม้ว่าแนวคิดคำสอนเรื่องภพที่สามารถตรวจสอบหลักฐานได้ในคัมภีร์พระไตรปิฎกจะสามารถตีความได้ในรูปแบบอื่นๆ แต่แนวคิดเรื่องภพกลับได้รับการอธิบายขยายความในเชิงจักรวาลวิทยาเพิ่มเติมขึ้นเรื่อยๆ โดยพระสาวกยุคหลังหลักฐานแสดงแนวคิดเชิงจักรวาลวิทยาที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเหล่านี้สอดคล้องกับคำสอนเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ได้เป็นอย่างดี

จากการศึกษาพบว่า แนวคิดเกี่ยวกับภพที่จำแนกตามโครงสร้างของจักรวาลที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเหล่านี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับแนวคิดเชิงจักรวาลวิทยาในคัมภีร์อุปนิษัตของฮินดูซึ่งเชื่อว่า โลกนี้เป็นเพียงหนึ่งในบรรดาภพทั้งหลายในสังสารวัฏที่จำแนกตามโครงสร้างจักรวาล จุดศูนย์กลางที่เชื่อมโยงภพแนวคิดคำสอนเชิงจักรวาลของฮินดูให้ชัดเจนขึ้นก็คือ การยอมรับความมีอยู่ของอัตตาหรืออัตมันซึ่งเป็นตัวการ (agent) ในการทำหน้าที่สืบต่อภพนี้ไปยังภพใหม่ ความตายทำให้ชีวิตร่างกายสิ้นสุดลง แต่มีสิ่งหนึ่งที่ความตายไม่อาจทำลายได้ สิ่งนี้คืออัตมัน (หรือวิญญาณ) ความตายของร่างกายเป็นเพียงช่องทางให้อัตมันเปลี่ยนผ่านจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่งเท่านั้น ตามความเชื่อเรื่องสังสารวัฏของฮินดู สิ่งมีชีวิตมีการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ จนกว่าอัตมันจะบรรลุความบริสุทธิ์สมบูรณ์กลับสู่สภาพเดิม การท่องเที่ยวในสังสารวัฏของอัตมันเกิดจากเหตุคือการถูกกรรมและอวิชชาทำให้ไม่

^๓ อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕-๓๐๘.

บริสุทธิ์เท่านั้น เมื่ออาดมันได้รับการชำระให้บริสุทธิ์แล้ว หลังจากละจากโลกนี้ไป อาดมันก็จะกลับคืนสู่ปรมาตมันหรือพรหมมัน^๔ ซึ่งเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่อย่างเที่ยงแท้ตลอดไป (สัสตทิกฺกุฐิ)^๕ ความเชื่อนี้เป็นข้อตรงข้ามกับกลุ่มที่ไม่เชื่อแนวคิดเรื่องความมีอยู่ของอาดมันของฮินดูที่ถือว่า ชีวิตเป็นเพียงการประกอบขึ้นของธาตุทั้ง ๔ คือดิน น้ำ ไฟ ลมเท่านั้นเมื่อชีวิตร่างกายในชาตินี้ดับลง ธาตุ ๔ ก็กลับคืนสู่สภาพเดิม เบื้องหลังการกลับคืนสภาพเดิมของธาตุ ๔ ไม่มีสิ่งใดคงอยู่ ชีวิตของมนุษย์และสัตว์จึงสิ้นสุดลงที่ความตาย คนเราเกิดหนเดียว ตายหนเดียว (อุจเฉททิกฺกุฐิ)^๖

แต่หลักอนัตตาซึ่งเป็นศูนย์กลางคำสอนของพระพุทธศาสนาเสนอว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในบรรดาชั้นทั้ง ๕ นี้ไม่มี

อะไรที่เป็นอัตตา^๗ หลักคำสอนนี้จึงปฏิเสธแนวคิดเรื่องความมีอยู่ของอัตตาหรือวิญญาณในฐานะที่เป็นตัวการ (Agent) ในการท่องเที่ยวเวียนว่ายภพสุภพต่อๆ ไปภายหลังจากชีวิตนี้ดับลง เมื่อเปรียบเทียบระหว่างแนวคิดเรื่องอัตตาของฮินดูกับแนวคิดเรื่องอนัตตาของพระพุทธศาสนา ความเชื่อว่าเป็นองหลังความตายมีบางสิ่งยังคงอยู่เป็นความเชื่อร่วมกันของผู้ที่พยายามอธิบายความมีอยู่ของภพทั้งหลายตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยา แต่ในพระพุทธศาสนา คำสอนเรื่องอนัตตาปฏิเสธวิญญาณหรืออัตตาเที่ยงแท้ที่ทำหน้าที่เวียนว่ายในภพทั้งหลาย หลักฐานในพระสูตรระบุว่าพระพุทธเจ้าปฏิเสธแนวคิดเรื่องวิญญาณตายจากภพนี้ไปปฏิสนธิในภพอื่นๆ อย่างเด็ดขาดโดยทรงอธิบายว่าวิญญาณเกิดจากเหตุปัจจัย^๘

การที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธวิญญาณที่เป็นอัตตาซึ่งเป็นตัวการในการท่องเที่ยวเวียนว่ายในภพต่างๆ แต่กลับปรากฏคำสอนเรื่องการเวียนว่ายในภพทั้งหลายในสังสารวัฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา^๙ ถือว่าเป็นประเด็นสำคัญที่อาจจะกล่าวได้ว่ามีผลกระทบต่อนแนวคิดเชิงจริยศาสตร์ในพระพุทธศาสนา นักวิชาการบางท่านตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่าคำสอนเรื่องภพไม่สอดคล้องกับหลักคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ อันเป็นหลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา และเป็นไปได้ว่าภพภูมิเชิงจักรวาลเป็นแนวคิดใหม่ที่ได้รับการเพิ่มขึ้นในยุคหลัง เพราะหากพิจารณา

^๔ แนวคิดเรื่องความมีอยู่ของอาดมันและปรมาตมันหรือพรหมมันตามความเชื่อของฮินดูนี้ได้รับการวิจารณ์จากพระพุทธองค์รายละเอียดในเตววิซซสูตร ที.สี. (ไทย) ๙/๕๑๘-๕๕๙/๒๓๐-๒๔๗.

^๕ กิ่งแก้ว อัตถากร, ผู้แปล, **อุปนิษatkัมภีร์เพื่อความสงบคานติ** (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑-๒๘ ; เนื้อหาตอนต้นของหนังสือเล่มนี้เกี่ยวกับภคฺฐะอุปนิษatkัมภีร์และอิตฺตะอุปนิษatkัมภีร์ซึ่งว่าด้วยเรื่องลักษณะของอัตตาและพรหมมัน.

^๖ ศาสตราจารย์พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ, **วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา** (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓.

^๗ วิมมา. ๔/๒๐-๒๔/๑๖-๑๙.

^๘ ม.ม. ๑๒/๔๔๔/๓๓๓.

แนวคิดเชิงอุดมคติของพุทธศาสนาคือความหลุดพ้นจากปัญหาความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็อาจกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การชี้ทางพ้นทุกข์เท่านั้น พระพุทธศาสนาไม่ได้เกิดขึ้นมาเพื่อจำแนกแนวคิดเรื่องภพภูมิ^๙ นักวิชาการบางท่านเห็นว่าแนวคิดเชิงอภิปรัชชาอยู่นอกเหนือคำสอนของพระพุทธศาสนา ฐานคิดของพระพุทธศาสนากับลัทธิปรัชญาอื่นแตกต่างกันตรงจุดสำคัญที่พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นเพราะต้องการแก้ปัญหาว่าทำอะไรจึงจะพ้นจากความทุกข์ อันเป็นคำถามสำคัญสำหรับชีวิตในโลกนี้ ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีที่พระพุทธองค์ไม่สนใจที่จะตอบปัญหาทางอภิปรัชชาเช่น เรื่องโลก เรื่องผู้สร้างโลก เพราะถือว่าปัญหาเหล่านี้ไม่มีความหมายต่อความเข้าใจปัญหาเรื่องทุกข์และความสิ้นทุกข์ในโลกนี้^{๑๐} ยวาทะลาเลนทร์ูปราชาญ์คนสำคัญของอินเดียเห็นสอดคล้องกันว่าพระพุทธองค์ไม่ทรงสนับสนุนให้มีการโต้เถียงเรื่องความจริงเชิงอภิปรัชชาที่ไม่อาจหาข้อสรุปที่ตรงกันได้ การที่ทรงนิ่งเฉยต่อปัญหาเหล่านั้นเป็นสิ่งที่ควรทำ เพราะการโต้เถียงปัญหาอภิปรัชชาอยู่นอกขอบเขตชีวิตปัจจุบันซึ่งไม่อยู่ในวิสัยที่สติปัญญาของมนุษย์จะฟังเข้าใจได้ สิ่งที่มีอยู่จริงนั้นสามารถค้นพบ

^๙ สมภาร พรหมทา, “ภพภูมิในพระไตรปิฎก” (วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ : ๑๗ ฉบับที่ : ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๓), หน้า ๒-๔๑.

^{๑๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, **พุทธธรรมกับปรัชญา** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๕.

ได้ในชีวิตปัจจุบันนี้ นอกจากนี้ เนห์รูยังได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจว่า คำสอนของพระพุทธองค์ในยุคแรกๆ สะท้อนให้เห็นถึงเจตนารมณ์ของพระพุทธองค์ซึ่งเต็มไปด้วยหลักแห่งเหตุผล วิธีการสืบสวนหาความจริงของพระพุทธศาสนาตั้งอยู่บนพื้นฐานของประสบการณ์ ในโลกแห่งประสบการณ์นั้น มีโนภาพเกี่ยวกับภาวะที่ดำรงอยู่อย่างบริสุทธิ์ เป็นสิ่งซึ่งไม่สามารถจะเข้าใจได้ มโนคติเกี่ยวกับพระผู้สร้างจึงเป็นข้อสันนิษฐานที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ในทางตรรกะ^{๑๑} ดูเหมือนเนห์รูจะยอมรับว่าอภิปรัชชาไม่มีในคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากที่คณะอันแฝงไว้ซึ่งนัยสำคัญที่น่าสนใจยิ่งว่าอภิปรัชชาได้รับการพัฒนาในพุทธปรัชญา แต่วิธีการที่ใช้ นั้นเป็นวิธีการทางจิตวิทยา^{๑๒}

ที่คณะที่ว่า พระพุทธองค์ไม่ทรงสนับสนุนให้มีการถกเถียงกันด้วยเรื่องเชิงอภิปรัชชา แต่ให้ความสนใจในเรื่องใกล้ตัวคือเรื่องทุกข์และความดับทุกข์ในปัจจุบันภพนี้เป็นประเด็นสำคัญที่น่าสนใจยิ่ง เมื่อพิจารณาหลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะเห็นว่าแนวคิดที่แสดงกฎธรรมชาติที่ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์และความดับทุกข์ตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ทำให้แนวคิดเรื่องภพเชิงจักรวาลสามารถเป็นที่เข้าใจได้ด้วยประสบการณ์เชิงประจักษ์ซึ่งจะเป็นฐานอันมั่นคงให้แก่แนวคิดเชิงทางจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาด้วย เอเดเวิร์ด

^{๑๑} กรุณา กุศลาสัย, ผู้แปล, **พบถิ่นอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑๙-๓๒๐

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๕.

คอนซ็กล่าวว่่า หลักปฏิจจสมุบปาทที่อยู่ภายในแก่นคำสอนเรื่องอริยสัจ ๔ แสดงว่่าทุกสิ่งในโลกตกอยู่ในสภาพอันสืบเนื่องกันตามอาการ ๑๒ อย่างนี้ การค้นพบท่วงท้ง ๑๒ ของปฏิจจสมุบปาทได้รับการยกย่องว่่าเป็นการกระทำอันยิ่งใหญ่ที่สุดของพระพุทศเจ้าแก่นคำสอนมีอยู่ในพระพุทศศาสนา แต่ความเห็นของพระพุทศศาสนาที่มีต่อโครงสร้างและวิวัฒนาการของจักรวาลนั้น ชาวพุทศกลับพอใจเี่ยมแนวคิดมาจากศาสนาอื่นดูที่มีอยู่ร่วมสมัยกัน โลกภูมิวิทยาของอินดูนั้นเป็นเทวนิยายซึ่งแตกต่างจากโลกภูมิวิทยาของพระพุทศศาสนา^{๑๓} ตามทัศนะของเอ็ดเวิร์ด คอนซ็ ภาพเชิงจักรวาลซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่แนวคิดเรื่องอตัตาของอินดูนั้นเป็นภาพเชิงอภิปรัชญา ส่วนภาพเชิงจักรวาลในกรอบคำสอนเรื่องปฏิจจสมุบปาทนั้นไม่มีอตัตาอยู่ภายในกระบวนการ เป็นภาพที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานเหตุและผลที่สามารถทำความเข้าใจและตรวจสอบได้ด้วยประสบการณ์ ทัศนะของคอนซ็นี้สอดคล้องกับทัศนะของริชาร์ด กอมบริชซึ่งอ้างการค้นพบของ โจอาน เจอร์วิซว่่าคำสอนเรื่องปฏิจจสมุบปาทนั้นคือคำตอบต่อแนวคิดโครงสร้างจักรวาลในคัมภีร์พระเวทและภววิทยาตามแนวคิดของพราหมณ์^{๑๔} นักวิชาการทางพระพุทศศาสนา

หลายท่านเห็นตรงกันว่่า พระพุทศศาสนาไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดเรื่องการเวียนว่่ายตายเกิดในภพเชิงจักรวาล แต่ภพในทัศนะของพระพุทศศาสนาเป็นเรื่องของความทุกข์ในวงเวียนแห่งกิเลส กรรม วิบากตามหลักปฏิจจสมุบปาท ความทุกข์จากการเวียนว่่ายตายเกิดจะยังคงอยู่ตราบเท่าที่ยังมีอุปาทาน แม้การพิสูจนให้เห็นจริงเกี่ยวกับภพภูมิต่างๆ ภายนอก เช่น นรก สวรรค์ จะยังไม่สามารถทำได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ แต่เราก็สามารถมองเห็นความสุขและความทุกข์อันเป็นผลจากการทำความดีและการทำความชั่วได้ในชีวิตปัจจุบันชาตินี้^{๑๕} ตามการตีความคำสอนเรื่องปฏิจจสมุบปาท เราสามารถอธิบายทุกช่วงเหตุการณ์ของชีวิตทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในปัจจุบันให้เป็นเรื่องภพแห่งการเกิดและการตายในระดับต่างๆ อันมีฐานสำคัญอยู่ที่อริชชา ตัณหา อุปาทาน ที่ทำให้เกิดการเวียนว่่ายในห้วงแห่งความทุกข์ โดยไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่่าอตัตา^{๑๖} แนวคิดเรื่องภพตามแนวคำสอนเรื่องปฏิจจสมุบปาทจึงตอบสนองให้ตระหนักรู้ถึงกระบวนการเกิดขึ้นของความทุกข์และความดับทุกข์ของชีวิตทั้งระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในภพชาติปัจจุบัน โดยนัยนี้ การทำความเข้าใจให้ชัดเจนในประเด็นปัญหาแนวคิดเรื่องภพตามทฤษฎีจักรวาลวิทยาใน

^{๑๓} Edward Conze, **Buddhism: Its Essence and Development** (New York and Evanston: Brono Cassirer Limited, 1959), pp. 48-50.

^{๑๔} Richard Gombrich, **What the Buddha Thought** (U.K: Athenaem press Limited, 2009), p. 133.

^{๑๕} เสถียร โพธิ์นันทะ, **แนวพระพุทศศาสนา** (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒.

^{๑๖} Venerable Dr. W. Rahula. **What the Buddha Taught** (Bangkok: Haw Trai Foundation, 2006), pp.33-34.

พระพุทธรูปสามารถทำได้ภายในกรอบ คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาต

๒.วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาเอกสาร (Documentary research) มีขั้นตอน ดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ ๑ ผู้วิจัยจะเริ่มต้นด้วยการ สืบค้นข้อมูลเกี่ยวกับภาพรวมของแนวคิดเรื่อง ภาพจากวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาไม่ว่า จะเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกอรุทธกถาและคัมภีร์ อื่นๆ รวมไปถึงเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยศึกษาจากแหล่งข้อมูลต่อไปนี้

(๑) ห้องสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (๒) ห้องสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (๓) สำนัก หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๔) หอสมุดแห่งชาติ เป็นต้น

ขั้นตอนที่ ๒ เสนอแนวคิดเรื่องภาพเชิง จักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาโดยจะศึกษา รายละเอียดสำคัญของการตีความเรื่องภาพใน พระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่คำสอนใน พระพุทธศาสนายุคต้น การตีความเรื่องภาพใน คัมภีร์อรุทธกถา เป็นต้น รวมทั้งคัมภีร์อื่นๆ ที่ ได้รับการแต่งขึ้นในยุคหลังซึ่งมีอิทธิพลต่อการ ตีความคำสอนเรื่องภาพเชิงจักรวาลวิทยาใน พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน ผลการศึกษา ในขั้นนี้จะทำให้ทราบรายละเอียดของ พัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องภาพเชิง จักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาและประเด็น ความสอดคล้องของแนวคิดเรื่องภาพเชิง จักรวาลวิทยากับหลักคำสอนเรื่องอนัตตา

ขั้นตอนที่ ๓ เสนอการพิจารณาปัญหา การตีความในแบบต่างๆ ว่าสอดคล้องกับคำ

สอนเรื่องอนัตตาในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับ แนวคิดเรื่องกรรมและการเกิดใหม่ มุ่งเน้นการ ทำความเข้าใจเรื่องภาพตามแนวคำสอนเรื่อง ปฏิจจสมุปปาต โดยจะวิเคราะห์รายละเอียด เชิงลึกขององค์ประกอบปฏิจจสมุปปาตทั้ง ๑๒ อากาโร รวมไปถึงการตีความคำสอนเรื่อง ปฏิจจสมุปปาตในรูปแบบต่างๆ เพื่อพิจารณา ทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องภาพที่สอดคล้องกับ คำสอนเรื่องอนัตตาซึ่งเป็นผลของโลกทัศน์ แบบ ปฏิจจสมุปปาต ที่มุ่งเน้นให้เห็น ความสำคัญของความทุกข์กับความดับทุกข์ทั้ง ในระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในภาพ ปัจจุบัน การศึกษาในขั้นนี้จะทำให้ทราบคำ สอนเรื่องปฏิจจสมุปปาตในรายละเอียดเชิงลึก ที่ใช้เป็นกรอบสำคัญในการทำความเข้าใจการ ตีความเรื่องภาพที่ปรากฏในวรรณกรรมทาง พระพุทธศาสนาในอดีตถึงปัจจุบันอันนำไปสู่ ความเข้าใจในขั้นตอนสุดท้ายว่าการตีความคำ สอนเรื่องภาพในพระพุทธศาสนาผ่านคำสอน เรื่องปฏิจจสมุปปาตจะเป็นประโยชน์ต่อการ พิจารณาทำความเข้าใจประเด็นแนวคิดเรื่อง ภาพที่สอดคล้องกับหลักคำสอนเรื่องอนัตตา และสามารถประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต ระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคมในยุค ปัจจุบันได้ดีกว่าการตีความในรูปแบบอื่น

ขั้นตอนที่ ๔ เสนอผลสรุปของงานวิจัย ทั้งหมดในภาพรวม พร้อมทั้งข้อเสนอแนะอัน จะเป็นประโยชน์ต่อการทำวิจัยในครั้งต่อไป

๓.ผลการศึกษา

๓.๑ ภาพในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ภาพในพระพุทธศาสนาหมายถึง สภาพ ทางกายภาพและสภาพทางจิตที่มีฐานมาจาก ความยึดมั่นในความรู้สึกว่า “เรา ของเรา” ซึ่ง

ได้รับการอธิบายขยายความให้สอดคล้องกับคำสอนเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎก แต่สามารถจำแนกออกเป็น ๓ ลักษณะ คือ ๑) กามภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่เกี่ยวข้องกับกามคุณ หรือสิ่งน่าใคร่ น่ายินดีทางประสาทสัมผัส ซึ่งมีอยู่ ๕ อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส พระพุทธเจ้าจัดกลุ่มของรูปแบบชีวิตที่อยู่ในภพที่เกี่ยวข้องกับกามคุณนี้ไว้ ๓ ประเภท คือ ๑) ประเภทที่เป็นอภาย ได้แก่ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน ๒) มนุษย์ ๓) เทวดา รูปแบบชีวิตทั้ง ๓ ประเภทนี้เกี่ยวข้องกับกามคุณ ชีวิตในภพประเภทนี้ถูกออกแบบมาให้รู้จักยินดีและแสวงหาความสุขอยู่ในกามคุณ และรู้จักเกลียดกลัว หรือหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ น่ายินดี ๒) รูปภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ ชีวิตในรูปภพมีร่างกายหรือรูปขันธ์ที่ละเอียด ไม่มีความรู้สึกยินดีในการเสพสุขจากรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ซึ่งเป็นอารมณ์อย่างหยาบ แต่ยังมีความยินดีในความสุขในฌานซึ่งเป็นความสุขชนิดละเอียด ๓) อรูปภพ การดำรงอยู่ในภาวะที่ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ เป็นภพแห่งการดำรงอยู่ที่ไม่มียุขันธ์รูปร่าง สงบนิ่งตั้งมั่นอยู่ในภาวะของอรุปรมาณ^{๑๗} ภพภูมิเหล่านี้ได้รับการอธิบาย

^{๑๗} ในปิฎกปฐมสาฎก พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายการได้อัตภาพ ๓ อย่างคือ ๑) การได้อัตภาพที่หยาบ ได้แก่ อัตภาพที่มีรูปประกอบด้วยมหาธาตุรูป ๔ บริโภคอาหารเป็นคำๆ ๒) การได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ ได้แก่ อัตภาพที่มีรูปสำเร็จด้วยใจ และ ๓) การได้อัตภาพที่ไม่มีรูป ได้แก่ อัตภาพที่ไม่มีรูป สำเร็จ

ขยายความโดยละเอียดและจัดแบ่งออกเป็น ๓๑ ภพภูมิซึ่งเป็นภพภูมิเชิงจักรวาลวิทยาตามคำสอนเรื่องสังสารวัฏ

๓.๒ การตีความเรื่องภพในพระพุทธศาสนา

แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาได้รับการตีความใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) ภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา (the cosmological becoming) ภพที่มีลักษณะเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาจัดเป็นภพที่มีอยู่จริงเชิงอภิปรัชญาที่เชื่อมโยงอยู่กับหลักคำสอนเรื่องกรรมซึ่งสนับสนุนความเชื่อเรื่องการทำความดีนำไปสู่ภพที่เป็นสุคติและการทำความชั่วนำไปสู่การเกิดในภพที่เป็นทุคติ แนวคิดเรื่องภพตามเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาจึงแสดงให้เห็นความมีอยู่จริงของภพเชิงอภิปรัชญาในฐานะเป็นฐานรองรับคำสอนทางจริยศาสตร์ แต่แนวคิดเรื่องภพในลักษณะดังกล่าวก็ถูกมองว่ามีปัญหาตรงที่เป็นความมีอยู่ที่อยู่เหนือการรับรู้หรือการตรวจสอบด้วยอายตนะ ๒) ภพเชิงจิตวิทยา (the psychological becoming) ลักษณะของภพเชิงจิตวิทยานับภาวะทางจิตอันเป็นนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกที่ยึดมั่นในความคิดตัวตนที่เกิดจากประสบการณ์ทางอายตนะและการมุ่งเน้นที่จะใช้ประโยชน์จากแนวคิดเรื่องภพในการปลูกฝังศีลธรรมเพื่อความสงบสุขของสังคม ภพเชิงจิตวิทยาด้าน

ด้วยสัญญา ; ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒๘/๑๙๐, อัตภาพทั้ง ๓ นี้ อรรถกถาอธิบายว่า การได้อัตภาพที่หยาบ ได้แก่ กามภพ การได้อัตภาพที่สำเร็จด้วยใจ ได้แก่ รูปภพ การได้อัตภาพที่ไม่มีรูป ได้แก่ อรูปภพ ; ที.สี.อ. ๔๒๘/๓๑๕.

หนึ่งเป็นภพที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ แต่อีกด้านหนึ่งมุ่งเน้นประโยชน์จากคำสอนมากกว่าการตรวจสอบความมีอยู่จริง

๓.๓ การปรับใช้คำสอนเรื่องภพในชีวิตปัจจุบัน

การตีความคำสอนเรื่องปฏิจจนูปบาทแบบชาติปัจจุบันแสดงให้เห็นว่า ภพหรือภาวะชีวิตที่กระจายอยู่ในโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาทั้ง ๓๑ ภพนั้นเป็นสิ่งที่สามารถทำความเข้าใจได้เชิงประจักษ์ในเชิงภาวะที่แฝงอยู่ตามสภาพทางจิตหรือสภาพชีวิตปัจจุบันของมนุษย์ การตีความดังกล่าวเป็นการลดระดับของแง่มุมต่างๆ ของภพภูมิในเชิงอภิปรัชญา กล่าวคือ การลดระดับแนวคิดเกี่ยวกับการเกิดใหม่ในสวรรค์หรือนรกแบบข้ามภพข้ามชาติในความหมายดั้งเดิมลงเป็นเพียงภาวะทางจิตและชีวิตทั้งหมดในปัจจุบัน การพิจารณากระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นในเหตุการณ์ในชีวิตประจำวันนอกจากจะทำให้เกิดการเห็นสภาพความจริงของชีวิตมนุษย์ที่เวียนว่ายในสังสารวัฏแห่งความสุขและความทุกข์ในปัจจุบันแล้ว ยังเผยความและความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับมนุษย์นั้นในลักษณะของความเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีนัยว่า ภพ หรือ ภาวะชีวิตของมนุษย์นั้นสามารถปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปตามกระบวนการเชิงเหตุปัจจัย สภาพความจริงที่เปลี่ยนแปลงได้ของชีวิตนี้ทำให้มองเห็นว่า ปัญหาทั้งหลายของชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมที่มนุษย์เราเผชิญอยู่ในปัจจุบันสามารถทำความเข้าใจและแก้ไขได้ ดังนั้นแนวคิดเรื่องภพที่เน้นภาวะชีวิตของมนุษย์ในชาติปัจจุบันจึงสามารถนำมาเป็นปรับใช้ในการแก้ปัญหาาระดับปัจเจกและระดับสังคมได้

การตีความคำสอนปฏิจจนูปบาทที่เน้นชาติปัจจุบันทำให้แนวคิดเรื่องภพภูมิสามารถอธิบายได้ด้วยเหตุการณ์ในชีวิตปัจจุบันที่ตรวจสอบข้อเท็จจริงได้ในเชิงประจักษ์ ให้คุณค่าและความหมายของความสุขและความทุกข์ในชีวิตนี้มากกว่าความสุขและความทุกข์ในชีวิตหลังความตาย การทำความเข้าใจนรกสวรรค์ตามการอธิบายแบบนี้ช่วยให้มองเห็นความทุกข์ในนรกและความสุขในสวรรค์ได้ชัดเจนขึ้น เป็นการลดระดับคำสอนในเชิงอภิปรัชญาที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสลงสู่คำสอนเชิงจริยศาสตร์ที่มุ่งเน้นประโยชน์ที่พึงได้จากชีวิตนี้ในชาติปัจจุบัน และเป็นการนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนามาสันนิษฐานให้เกิดการตระหนักในความทุกข์หรือปัญหาทั้งระดับปัจเจกและระดับบุคคลที่ถูกมองข้ามให้ได้รับการพิจารณาแนวทางแก้ไข ความพยายามในการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ต่อชีวิตระดับปัจเจกและสังคมในปัจจุบันนี้ไม่ใช่การปฏิเสธคำสอนเรื่องภพเชิงอภิปรัชญาที่ว่าด้วยการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ หากแต่เป็นการชี้ให้เห็นประโยชน์สุขที่พึงมีพึงได้จากชีวิตในโลกนี้ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ เมื่อปัญหาของชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมในโลกนี้ได้รับการแก้ไขกระทั่งสามารถได้รับประโยชน์สุขที่ถูกต้องดีงาม ชีวิตในโลกหน้าก็ไม่ใช่ว่าสิ่งที่ต้องกังวล การปรับใช้แนวคิดเรื่องภพในการแก้ปัญหาาระดับปัจเจกและระดับสังคมมาสันนิษฐานการมีความสุขบนฐานของความถูกต้องดีงามในชีวิตปัจจุบันนี้จึงไม่ได้ขัดแย้งกับความเชื่อเรื่องสังสารวัฏ

และการเวียนว่ายตายในพระพุทธศาสนาแต่อย่างใด

๔. สรุป

ภพในพระพุทธศาสนามีฐานมาจากคำสอนเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดตามแนวคิดเรื่องสังสารวัฏในพระไตรปิฎกซึ่งจำแนกเป็นกามภพ รูปภพและอรุภพ และได้รับการอธิบายขยายความอย่างพิสดารในคัมภีร์ชั้นรอง เมื่อตีความแนวคิดเรื่องภพผ่านแนวคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปบาททั้งแบบข้ามภพข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบันมาได้แสดงให้เห็นว่า การตีความแนวคิดแบบข้ามภพข้ามชาติแม้จะมีฐานมาจากคำสอนเรื่องสังสารวัฏกรรม และการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ตามโครงสร้างเชิงจักรวาลวิทยาซึ่ง

ปรากฏอยู่จำนวนมากในพระไตรปิฎกให้เป็นภพแบบชาติปัจจุบันจะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจากเหตุการณ์ที่ผ่านเข้ามาสู่ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสในแต่ละวันภายในชาติปัจจุบัน แนวทางการตีความดังกล่าวสามารถนำมาพิจารณาเพื่อทำความเข้าใจปัญหาชีวิตของปัจเจกและสภาพแวดล้อมทางสังคมซึ่งจะทำให้เกิดการแก้ปัญหาอย่างได้ผล การตีความแนวคิดเรื่องภพแบบชาติปัจจุบันผ่านคำอธิบายเรื่องปฏิจจนสมุปบาทจึงสามารถนำมาเป็นกรอบในการพิจารณาแก้ปัญหาชีวิตระดับปัจเจกและระดับสังคมได้ในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

กิ่งแก้ว อรรถกถา. ผู้แปล. อุปนิษัฏ คัมภีร์เพื่อความสงบสยบสภาวะ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท

อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๓.

กรรณา กุศลาสัย. ผู้แปล. พบถิ่นอินเดียน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม,

๒๕๔๕.

พุทธทาสภิกขุ. ปฏิจจนสมุปบาท ชุดลอยประทุม. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, มมป.

_____ . ปฏิจจนสมุปบาทคืออะไร. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ,

๒๕๓๘.

ศาสตราจารย์พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ. วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา.

กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.

สุนทร ณ รั้งสี. **ปรัชญาอินเดีย: ประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

เสถียร โปธิ์นันทะ. **พุทธธรรมกับปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

เสถียร โปธิ์นันทะ. **แนวพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๓.

สมภาร พรหมทา, “ภพภูมิในพระไตรปิฎก”. **วารสารพุทธศาสนศึกษา**. ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๑
(มกราคม-เมษายน ๒๕๕๓).

Edward Conze. **Buddhism: Its Essence and Development**. New York and
Evanston: Brono Cassirer Limited, 1959.

Richard Gombrich. **What the Buddha Thought**. U.K: Athenaem press Limited,
2009.

Venerable Dr. W. Rahula. **What the Buddha Taught**. Bangkok: Haw Trai
Foundation, 2006..

